

**НА ШЛЯХУ ДО ГАДЯЧА. У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ТРИКУТНИКУ:
ЧИГИРИН – МОСКВА – ВАРШАВА**

Володимир Газін. На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава. У статті здійснено аналіз політики Речі Посполитої, Московської держави та козацької України на етапі підготовки польсько-української угоди 1658 р. Звертається увага на чинники, що спонукали Чигирин та Варшаву до пошуку компромісу, який би дав можливість припинити тривале протистояння, політичну боротьбу (насамперед у владних колах Речі Посполитої) навколо питання угоди з Україною, бачення майбутньої угоди та її ключових положень гетьманським урядом Івана Виговського. Окрім цього, автором окреслюється вплив московського чинника на розвиток тогочасних українсько-польських відносин.

Ключові слова: Гадяцька угода, Річ Посполита, Військо Запорозьке, Московська держава, «українське питання», переговори.

Владимир Газин. На пути в Гадяч. В геополитическом треугольнике: Чигирин – Москва – Варшава. В статье осуществлен анализ политики Речи Посполитой, Московского государства и казацкой Украины на этапе подготовки польско-украинского соглашения 1658. Обращается внимание на факторы, побудившие Чигирин и Варшаву к поиску компромисса, который бы дал возможность прекратить затянувшееся противостояние, политическую борьбу (прежде всего в властных кругах Речи Посполитой) вокруг вопроса соглашения с Украиной, видение будущего соглашения и его ключевых положений гетманским правительством Ивана Выговского. Кроме этого, автором определяется влияние московского фактора на развитие тогдашних украинского-польских отношений.

Ключевые слова: Гадячский договор, Речь Посполитая, Войско Запорожское, Московское государство, «украинский вопрос», переговоры.

Осінь 2015 р. позначилася однією помітною подією. Поблизу Гадяча, на місці укладення відомої угоди з Річчю Посполитою від 6 вересня 1658 р. було урочисто відкрито меморіальний комплекс. Дійсно, Гадяцька угода увійшла в історію України та українсько-польських відносин як нереалізований проект тристоронньої унії, проект, який міг би відкрити Україні шлях в Європу та забезпечив її від московської експансії. Реалізація цього проекту могла б кардинально змінити історію не лише України, а й всієї Європи. Однак, на жаль, під дією як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників дана угода так і не відбулася на практиці.

Про Гадяцьку угоду багато написано, про її значимість не вщухає дискусія в наукових колах, аналізуються причини її краху. У даній статті звернемо увагу на

підготовку українсько-польської унії 1658 р., чинники, що спонукали Чигирин та Варшаву до пошуку компромісу, який би дав можливість припинити тривале протистояння та роль московського фактору в підготовці Гадяцької угоди.

До кінця 1657 р. український гетьманський уряд вів політичну гру з Польщею і займав вичікувальну позицію. Притримуючись принципу багатовекторності зовнішньої політики, Виговський пробував зіграти на протиріччях між Варшавою та Москвою. Як відзначав М. Грушевський, він «... годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками <...> а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався <...> вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини»¹.

Однак, уже з початку 1658 р., коли Москва посилює свої наступальні дії проти українського суверенітету (у цей час чітко окреслюється політика Москви, спрямована на перегляд існуючих українсько-московських угод в напрямку посилення позицій Кремля, що виявилось в настійливому бажанні запровадити воєводське управління в українських містах, підживленні анигетьманської опозиції з метою послаблення позицій гетьманського уряду та його здатності протистояти московському наступу), Виговський активізується в напрямку досягнення українсько-польського порозуміння. Уже 9 січня 1658 р. до Варшави з листом до Беневського було відправлено львівського купця Федосія Томкевича², який мав прозондувати ставлення королівського двору до Війська Запорозького та визначити можливі перспективи переговорів з Польщею, «... чи не хочуть їх (український уряд – В. Г.) обманути»³. Прибувши до Варшави 1 лютого 1658 р.⁴, той змалював складну ситуацію в Україні та запевнив у бажанні гетьмана вернутися під владу короля. Слід погодитися з думкою польського історика П. Кролля, що риторика Томкевича відображала дипломатичну «гру» Виговського з метою збереження перемир'я з Польщею⁵.

Власне Станіслав-Казімеж Беневській у цей час виступав чи не найпослідовнішим прихильником здійснення активної української політики та мирного розв'язання «українського питання». Наголошуючи, що «... козаки не можуть ужитися з Москвою», що вкрай складним видається становище самого гетьмана Івана Виговського («... цар московський про нього погані думки» і загалом який «... у всіх в ненависті»), він вважав, що склалися найсприятливіші умови для проведення переговорів з Виговським, що «... слід кувати залізо, поки воно гаряче»⁶. Беневській був переконаний, що уряд козацької України задля стабілізації внутрішньої ситуації та стримування московського наступу змушений піде на поступки Польщі.

Український вектор був складовою загальної зовнішньополітичної стратегії Варшави, спрямованої на покращення її позицій, насамперед стосовно Москви. У цей час польські дипломати активно діяли з метою заручитися підтримкою Австрії, Туреччини та Криму, розв'язати конфлікт з країнами Раднотської коаліції (особливо з Швецією), знявши загрозу розчленування Речі По-

сполитої. Другим кроком мало стати створення антимосковського альянсу, потенціальними учасниками якого разом з Польщею могли бути Австрія, Швеція, придунайські князівства, Туреччина та Крим, а також козацька Україна. Насамкінець, поляки, використовуючи зміни в керівництві Війська Запорозького, прагнули схилити гетьманський уряд до розриву з Москвою та відновлення єдності з Річчю Посполитою. Визначальною рисою польсько-українських стосунків цього періоду стало домінування в середовищі польської еліти міркування про необхідність та можливість піти на досить суттєві компроміси Чигирину заради досягнення поставленої мети.

Для вирішення, «українське питання» складалися сприятливі умови. Після смерті Богдана Хмельницького та відсторонення від влади його сина Юрія гетьманська булава опинилася в руках Івана Виговського, який позиціонував себе як політик лояльний до Польщі, з яким можна домовлятися. У Варшаві були обізнані з розвитком внутрішньополітичного протистояння в Україні, знали про невдоволення Виговського політикою Москви та активізацію українсько-кримських контактів. У польському були переконані, що за таких умов український гетьман шукатиме підтримки з боку Польщі, а також виявлятиме готовність до значних компромісів.

Перші кроки для налагодження конструктивного діалогу з гетьманським урядом були уже зроблені. Зусиллями Беневського під час його перебування в Чигирині влітку 1657 р. було досягнуто домовленості про встановлення перемир'я⁷.

Водночас, у середовищі керівництва Речі Посполитої не було єдності як щодо загальних пріоритетів у зовнішній політиці, так і стосовно шляхів розв'язання «української проблеми».

До пошуків порозуміння з українським керівництвом на початку 1658 р. все більше схилився королівський двір. Там вважали, що розв'язання проблеми козацької України гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливості без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також дозволить залучити козацькі полки у війнах Корони. Звичайно, польське керівництво зважало на можливе відновлення через Україну війни з Москвою, проте там вважали її і без того неминучою⁸.

Ще одним важливим чинником, який визначав прагнення двору до порозуміння з українським керівництвом та мирними засобами повернення під свою владу козацтва, був розрахунок, що успішне розв'язання «українського питання» зіграє на користь двору, посилить його вплив всередині держави та створить умови для обрання на польський престол французького кандидата ще за життя Яна Казімежа. Підстави для таких планів давав історичний досвід, зокрема, вплив українського чинника на обрання короля наприкінці 1648 р. На думку королеви Марії-Людвіки, він окрім цього приведе до зміцнення позицій Речі Посполитої на міжнародній арені, особливо в стосунках з Москвою та Швецією⁹. Слід відзначити, що ще в 1657 р. Беневській, проводячи переговори з Виговським, торкався питання реформування політичного ладу

Речі Посполитої та підтримки королівської політики з боку українського козацтва¹⁰. Тоді ж у розмовах з українськими урядовцями королівським послом були сформульовані перші ідеї «руської унії», згідно якої «Велике князівство Руське» мало стати аналогом ВКЛ. Навіть обговорювалося питання можливості поширення козацького патронату на західноукраїнські землі¹¹. Безумовно, такими жєстами королівський двір прагнув залучити Військо Запорозьке на свій бік у боротьбі не лише з зовнішніми ворогами, а й із внутрішньою шляхетською опозицією, яка, категорично не бажала посилення королівської влади.

Останні, аналізуючи дану ситуацію та не бажуючи реалізації королівських планів, не були зацікавлені й у мирному вирішенні стосунків з козацькою Україною. Одним з лідерів «партії війни» стосовно України був Є. Любомірській, який доводив необхідність якомога швидшого замирення з Швецією та Пруссією та спрямування зусиль на «оружну реституцію» України. Він стверджував, що «... ми обернули б усі війська сюди (проти козацької України – В. Г.), – і страхом примусили б приступити до Речі Посполитої цю чернь, що тепер твердо тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас»¹².

Любомірській і його партія у своїй агресивній політиці стосовно України отримали підтримку з боку верхівки ВКЛ. Чи не найбільшу активність у цьому сенсі демонстрував литовський гетьман Павел Сапега, закликаючи дати жорстку «відсічі ребелії козацької». У литовців викликало тривогу бажання багатьох представників польської верхівки, уклавши мир зі Швецією, спрямувати всі сили на війну з Московією, при цьому поклавши весь її тягар на плечі литовських військ та козаків, з якими мало бути досягнуте порозуміння. Литовці ж виступали за продовження мирного процесу з Московією, реалізацію на практиці Віленських домовленостей 1656 р. та спільну польсько-російську війну проти шведів. Вирішення «українського питання», на їх думку, слід здійснювати таким чином, щоб не спровокувати загострення відносин з Московською державою¹³.

Приводом до силових дій проти України «партія війни» намагалася використати поширення протекторату Війська Запорозького на ряд територій на Волині, Поділлі та Пінщині під час походу Антона Ждановича. Це питання в тогочасних українсько-польських стосунках постало досить гостро. Так, С. Беневській, готуючи ґрунт для майбутніх переговорів, в листах докоряв Виговському, що за його наказом в порушення умов перемир'я були запроваджені козацькі залоги в Полонному, Костянтинові, Заславі, Меджибожі, Острозі, Гощі, Степані, Межиріччі та Корці¹⁴.

Попри активізацію «партії війни» на початок 1658 р. перевага залишалася за прихильниками дипломатичного шляху вирішення «українського питання»¹⁵. Саме за таких умов і розпочалися переговори з підготовки українсько-польського договору, укладеного у вересні 1658 р. в Гадячі.

У лютому 1658 р. у Варшаві було скликано Раду сенаторів за участю відомих представників шляхетського стану, на якій були обговорені питання, що стосувалися перспектив польсько-українських переговорів. Схваливши

ідею продовження переговорного процесу з Військом Запорозьким, сенатори постановили (4 (14) березня) направити до кордонів козацької України 30-тисячне військо на чолі з гетьманами Потоцьким, Любомірським та Сапегою, що, на їх думку, мало б вплинути на позицію українського гетьманського уряду¹⁶. Це вказує, що в польському керівництві зберігалася хитка рівновага між прихильниками війни і миру з Україною. Польська еліта готова була на мирний діалог і навіть деякі поступки, водночас не відкидала «закручування гайок» і навіть збройного розв'язання польсько-українських проблем.

Польсько-українські консультації розпочалися уже в березні 1658 р. в Межиріччі. Польську сторону представляв С. Беневській, а українську – Павло Тетеря, який поряд з Виговським позиціонувався (в польських урядових колах) як прихильник пропольського курсу¹⁷. Останній від імені гетьмана передав умови, на яких можливі були переговори з перспективою відновлення єдності двох держав. Першою була необхідність якомога швидшого укладення польсько-шведського миру. На думку української сторони, у разі, коли б Москва випередила Варшаву, тоді б перспективи українсько-польської унії були б мінімальними «цар став би тоді непереможним». При цьому Тетеря зазначав, що Москва активно добивається укладення миру зі шведами, після чого має намір «... осідлавши Україну, впровадити війська до Польщі й зайняти по Віслу; царський посол Хітрово уже проголосив на Україні війну з Польщею». Наступною умовою була б військова допомога з боку Криму, «... щоб орди вже зараз були виведені в поле, не чекаючи весняної пори». У Чигирині сподівалися, що саме король має вплинути на хана. Третьою умовою була строга секретність переговорного процесу. Для цього пропонувалося запровадити на кордоні найсуворіший режим, оскільки «... перебіжчики купці часто утруднюють справи своїми реляціями». Насамкінець, гетьман закликав привести в бойову готовність польські війська, які, однак, мають бути розташовані на певній відстані від українських кордонів¹⁸.

Зі свого боку, Виговський обіцяв вивести з волинських міст козацькі залоги, які викликали у поляків вкрай негативну реакцію. Загалом, тогочасна політика гетьмана спрямовувалася на те, щоб не дати полякам використати українські усобиці для походу в Україну і утримати в цілості західну лінію, все це ціною обіцянок та дрібних поступок «теж по можливості більше «язиком», чим на ділі»¹⁹.

Як показує початок переговорів, сторони не демонстрували особливої довіри одна до одної та підійшли до переговорного процесу з певною пересторогою (присутність готових до походу військ з польського боку, козацькі залоги – з українського).

Хоча переговори в Межиріччі відбувалися в умовах строгої секретності, інформація про них доходила до московського керівництва, що викликало занепокоєння та активізацію політики Москви як стосовно козацької України, так і в контексті російсько-польських відносин.

Саме на цей час припала спроба Москви «осадити» найбільші українські

міста стрілецькими залогами на чолі з воєводами. Також на весну 1658 р. припав апогей протистояння уряду Івана Виговського з антигетьманською опозицією, яку таємно підтримувала Москва. Однак, гетьман, мобілізувавши вірні полки та заручившись допомогою татар, наприкінці травня розгромив основні опозиційні сили під Полтавою. Перемога далася ціною значних втрат, однак стала вирішальною для посилення позицій гетьмана, що й дало йому можливість опанувати ситуацію у Війську Запорозькому та обмежити для Москви можливість тиску на українське керівництво.

Однак, ситуація в Україні залишалася критичною. Завдяки гнучкій дипломатичній позиції Виговському, в умовах загрози відкритої інтервенції Москви на підтримку опозиції, вдалося переконати царя в своїй лояльності, що дало можливість розправитися зі своїми противниками. Але в Москві й надалі продовжували наполягати на необхідності введення воєвод в українські міста (на це під тиском обставин змушений був погодитися Виговський під час ради в Переяславі 1658 р.). Така ситуація не виключала можливості прямої агресії з боку Москви.

Царські урядовці, отримуючи інформацію про переговори в Межиріччі, вимагати від Чигириня пояснень. Щоб їх заспокоїти Виговський, через свого посланця Григорія Лісницького, що прибув до Москви в квітні 1658 р., пояснював, що переговори з поляками ведуться лише з метою укладення перемир'я для вирішення внутрішніх проблем в Україні. А термінове відбуття Тетері в район Острога й Корця було викликане надходженням інформації про напади польських жовнірів на прикордонні українські міста²⁰.

У Москві намагалися будь-що зберегти контроль над політичними процесами в козацькій Україні. Провал запровадження воєводського управління в українських містах та ставки на розпалювання конфлікту між гетьманом та опозицією змушували царських урядовців шукати нових форм впливу на гетьманський уряд. А з огляду на активізацію українсько-польського діалогу на перший план виступила проблема недопущення дрейфу Війська Запорозького в бік Варшави. Це питання, зокрема, стало одним з основних в ході підготовки та проведення чергових російсько-польських переговорів, до яких росіяни намагається залучити й Чигирин. Гадається, у Москві переслідували дві цілі: згладити проблеми, що виникли в російсько-українських відносинах після віленських переговорів 1656 р., а також участю українських представників в посольських з'їздах «прив'язати» козацьку Україну до Московської держави та не допустити її зближення з Річчю Посполитою.

Про майбутній посольський з'їзд Алексей Михайлович повідомляв Івана Виговського в грамоті, направленій через Івана Апухтіна 5 квітня 1658 р.²¹. Він запропонував гетьманові вислати туди своїх представників «... з полковників чи з якогось іншого відповідного чину, людей тямущих і розумних, з цими справами обізнаних». Обіцялося включити їх до складу московської делегації на переговорах. У разі ж провалу останніх наказувалося бути готовим до походу проти Польщі. Тут варто погодитися з думкою Б. Флорі, що власне головною

метою московської політики на даному етапі було змусити Військо Запорозьке в умовах відновлення військових дій проти Польщі виступити на боці Москви²².

Також гетьманові наказувалося провести дискусію серед козацької старшини на предмет розмежування українських і королівських міст та скласти докладні граничні мапи: «... велів накреслити, як між нашими царської величності Малої Росії порубіжними містами з польськими коронними землями з яких місць і на яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис». Зробити це слід було в декількох варіантах (для ведення дискусії з поляками), а також визначити з якого варіанту слід починати і до якого можна поступатися²³. Послом від Війська Запорозького на переговорах у Москві хотіли бачити Павла Тетерю, «як людину розумну й значну»²⁴. Думається, така позиція царя була зумовлена тим, що саме Тетеря вів переговори з поляками. Відтак, в Москві просто хотіли зірвати останні²⁵.

Іван Виговський зволікав з визначенням складу української делегації на майбутній російсько-польський посольський з'їзд. У розмові з Апухтіним він пояснював це складною ситуацією в Україні та необхідністю скликання ради для вирішення питання участі української делегації у переговорах: «...говорити одному без військової ради не можна: буде у нас про те рада, а з ради, що приговорять...»²⁶. Все ж перед самим від'їздом московського посла Виговський назвав такі імена представників Війська Запорозького на посольський з'їзд. Делегацію, що мала відбутися до Вільна до кінця червня мали очолити Тетеря та бувший київський полковник Антон Жданович²⁷.

Безумовно, зволікання гетьмана були пов'язані, насамперед, з українсько-польськими переговорами, які тривали в цей час у Межиріччі і доходили свого логічного завершення. Укладення угоди з полякам кардинально змінювало ситуацію не лише в українсько-польських відносинах, а й впливало на українсько-російські та польсько-російські. У разі, якщо б Виговському вдалося добитися суттєвих поступок з боку Варшави стосовно суверенітету козацької України (гетьман дотримувався програми, висунутої у свій час Богданом Хмельницьким, яка передбачала поширення влади Чигирин на всі етнічні українські землі), він отримував би опору для діалогу з Москвою. Союз з Польщею забезпечував і військові, і політичні основи недопущення російської експансії в Україні. Звичайно, повного задоволення вимог гетьмана з боку польського керівництва годі було сподіватися. Але, враховуючи гостру зацікавленість поляків у вирішенні «українського питання» як передумови до остаточного розв'язання конфлікту з Москвою та Швецією, можна було очікувати на доволі значні поступки, як стосовно територій, так і статусу козацької України в складі Речі Посполитої.

У Польщі в цей час не вщухали дискусії стосовно пріоритетів зовнішньої політики й тактики її проведення як щодо Москви та Чигирин. Головними противниками дипломатичного розв'язання «українського питання» залишалися коронний гетьман Станіслав Потоцький та маршалок Єжи Любомірський. Останній у листі до С. Беневського від 6 травня 1658 р. виказував недовіру до

українського гетьмана, вважав головним завданням польського уряду досягнення миру зі Швецією, що, на його думку, дасть змогу сконцентрувати усі сили на Україні та, скориставшись з тамтешньої політичної кризи, змусити гетьмана Виговського до визнання влади короля: «... укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні переговорами»²⁸. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених воєводств розглядав і Потоцкій²⁹. Дійшло навіть до того, що коли Павло Тетеря в другій половині травня 1658 р. дещо запізнився на зустріч з Беневським, коронний гетьман, вважаючи, що український уряд «...зрадив своїм намірам та обманув наші (польського уряду – В. Г.) сподівання»³⁰, видав наказ військам рушити в напрямку козацької лінії³¹.

Серед тих, хто підтримував ідею переговорів з українським керівництвом були представники родини Лещинських. За чимшвидше укладення угоди виступав архієпископ гнєзненський Анджей Лещинський. На його думку, угоди з козаками та шведами мають стати вирішальною передумовою успішних переговорів з Москвою³².

Напередодні Варшавського конвокаційного сейму, який мав відбутися на початку липня 1658 р. і де мало вирішуватися питання стосовно переговорів з Москвою та Чигирином, між зазначеними групами розгорілася справжня війна пропаганди. Прихильниками угоди з Москвою було поширений лист, з промовистою назвою: «Дискурс політичний перед сеймом великим варшавським, з ким ґрунтовний укласти мир: чи з Московитом, чи з Шведом», у якому зверталася увага на користі, які отримає Річ Посполита в разі завершення мирного процесу, започаткованого Віленською угодою 1656 р. Автори наголошували, що мир з Москвою не лише дасть змогу повернути Литву та Лифляндію, але й призведе до заспокоєння України. Наголошувалося, що Річ Посполита не здатна протистояти силам царя, а можливий союз з татарами та козаками не гарантує повернення втрачених земель. «Унія наша з Москвою, говорилося в листі, – козаків нам поверне» (!). Фактично, мова йшла про те, що розв'язання конфлікту з Москвою на основі обрання царя спадкоємцем польської корони приведе до звільнення захоплених росіянами земель ВКЛ та створить умови для повернення козацької України під владу Польщі, а втрачених маєтків – шляхті. Також у спеціальному зверненні закликали сеймового маршалка припинити переговори з козаками. У якості доказу ворожих намірів українського уряду, вони представляли інформацію, що посланець гетьмана Феодосій Томкевич був направлений до Польщі з метою шпигування³³.

У свою чергу Ян Казімеж напередодні сейму 9 травня 1658 р., займав неприховану антимосковську позицію. Зокрема, він виказував крайнє невдоволення діями царя, який «... ще без елекції, вже титулувався королем польським». При цьому король, позитивно оцінюючи саму ідею об'єднання (мова йшла лише про союз двох держав, з певних умов об'єднаний персоною єдиного правителя, який буде водночас і царем московським і королем польським та великим князем литовським, а не утворення єдиної держави) Польщі з Росією

з «... як з давніх-давен одного слов'янського народу люди», що могло б створити перевагу для них над всіма супротивниками³⁴. Подібна позиція короля чітко проявилася і в універсалі від 10 травня 1658 р. Укотре говорячи про скликання, призначеного на 1 липня (н. с.), сейму, Ян Казімеж наголошував на необхідності завершення, розпочатого в 1656 р. у Вільні процесу укладенням миру з Московією, чим «... завершити цю вкрай потрібну і для всього слов'янства необхідну справу»³⁵.

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання», тривали й на сеймі, який розпочав роботу 1 (10) липня 1658 р.³⁶. Урешті більшість депутатів схилилася до необхідності пошуку порозуміння з шведами, компромісу з українським керівництвом та відновлення війни проти Москви³⁷.

В «українському питанні» делегати сейму схилилися до рішення, суть якого полягала у створенні цілком нового формату українсько-польських відносин, певного різновиду унії, на кшталт стосунків між Короною та ВКЛ, що було явним прогресом у порівнянні з попередніми угодами, в основі яких лежав принцип підданства чи автономного статусу козацької України у складі Корони. Розглядалося питання визнання за «козацтвом (українцями – В. Г.)» права користуватися певними привілеями в республіці, такими, які були у литовців (призначати своїх урядовців, направляти представників на сейм і «творити своє окреме тіло в тілі республіки»).

Загалом, постанови сейму відповідали очікуванням гетьмана Виговського, й могли створити основу для майбутніх переговорів й вироблення остаточного варіанту українсько-польських відносин.

Одним з щирих прихильників тривалого замирення з українським козацтвом був познанський воєвода Ян Лещинський (за визначенням Грушевського, це був «освічений магнат, «республіканин на римський взірць» апологет шляхетської вольниці, вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободоловності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії»³⁸), який ще в лютому 1658 р. в одному з листів до Є. Любомірского писав: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними <...> коли б тільки та провінція стояла в якомусь зв'язку з нами, то відірватись вона б не могла, з самої природи своєї. Химери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голландією чи Швейцарією: кожний з тих народів має інші сприятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть в такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обстати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі <...>. А полишені самі на себе вони впадуть – і з нами з'єднаються...»³⁹. Під час сейму він оприлюднив своє бачення напрямів тогочасної зовнішньої політики Речі Посполитої в сенсі стосунків з Московською державою, Швецією та козацькою Україною. У своєму листі «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Московією?», обґрунтовував недоцільність зриву переговорів з українським ке-

рівництвом та довів важливість для Польщі цієї угоди, вважаючи її такою, що змусить до миру і Швецію, і Москву. На думку Лещинського, продовження переговорів з Чигирином є доцільним навіть на умовах, запропонованих Виговським⁴⁰.

У «меморіалі» Лещинського було окреслено основні принципи, на яких мали вибудовуватися польсько-українські стосунків. Так, наголошував, що у діалозі з українцями слід максимально демонструвати свою щирість. На його думку, причина провалу усіх попередніх спроб переговорів крилася саме в зверхній позиції поляків, які розмовляли з козаками «... згорда, не вважаючи їх за людей». Лещинській наголошував, що останні «варті великої пошани <...> Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». Він був переконаний, що на заваді миру не може стояти навіть прагнення українців утвердитися як окремий народ і мати своїх керівників. Це може бути вирішене шляхом укладення унії на зразок польсько-литовської, «... аби один народ не мав прерогатив над іншим».

Зважаючи на московську загрозу, Лещинській пропонував вести переговори з українцями одночасно з переговорами з московськими послами. При у розмові з останніми комісари мають чітко поставити умову, що жодного порозуміння не буде досягнуто без повернення України під владу польського короля⁴¹.

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козацькою Україною займала ключове місце в концепції Я. Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання». Але порозуміння слід було насамперед досягнути саме з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з росіянами та шведами. Тут він висловив цікаву ідею щодо тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею <...> Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, – щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу <...> для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви»⁴².

Відтак, просування до Гадяча відбувалося в тісному зв'язку з вирішенням долі переговорів з Москвою. Засідання комісії з цього питання відбувалися утаємничено. Наслідком її роботи стало вироблення офіційної інструкції королівським комісарам на переговори з московськими послами, яка в обхід нижньої палати сейму була відразу передана до сенату, який і затвердив її 15 липня 1658 р.⁴³ Королівські комісари були уповноважені говорити про визнання Польщею положення Віленької угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем

польського престолу. Однією з основних умов цього визначалося безумовне повернення України під владу польського короля і виведення звідти всіх московських військ. Важливим є саме трактування майбутнього статусу козацької України, що розглядалася «як провінція, що належала Короні польській та Великому князівству Литовському, так має залишатися як здавна залишалася»⁴⁴. Тут слід вбачати неспроможність польської еліти (навіть за умови, що під впливом «партії миру» вона погодилася на переговори з Чигирином) йти на кардинальні поступки й визнати рівний статус Польського королівства та козацької України. Це в кінцевому результаті проявилось в контексті імплементції Гадяцького договору.

Події в козацькій Україні (триваюча внутрішньополітична криза, прагнення українського керівництва уникнути московської експансії) та успіхи в переговорах з гетьманським урядом, переконували Варшаву у недоцільності йти на суттєві поступки останньому. Утверджувалося переконання, що саме Чигирин, кровно зацікавлений у досягненні угоди з польським урядом, змушений буде ти на будь-які умови.

Успішні переговори з українцями переконували королівський двір, що й стосовно Москви вони можуть зайняти доволі міцну позицію. Поляки утверджувалися в думці, що й без надання корони московському царю зможуть повернути собі втрачені українські землі і не тільки. Зокрема С. Беневській, після того, як переговори з українським керівництвом підійшли до завершального етапу і практично всі питання двосторонніх відносин було погоджено, в червні 1658 р. рекомендував королю пришвидшити розв'язання «справи з Україною» та водночас максимально зволікати з укладенням польсько-московської угоди. Укладення угоди з Чигирином мало створити перевагу Варшави проти Москви й дати змогу продиктувати росіянам свої умови⁴⁵.

Наголошуючи на успішному завершенні переговорів з керівництвом Війська Запорозького, Беневській не був далеким від істини. Уже до кінця червня 1658 р. сторонами були вироблені основні пункти майбутнього договору, які ввійшли в документ під назвою: «Пункти на супліку Війська Запорозького, уложені вельможним каштеляном волинським і делегатом гетьмана запорозького Павлом Тетерею і подані на увагу його Королівській Милості і всієї Речі Посполитої – без порушення прав комісії». Його статті торкалися ряду важливих аспектів польсько-українських стосунків. Насамперед йшлося про гарантування прав та привілеїв козацтва. Зокрема, говорилося про те, що «з огляду на те, що гетьман та Військо Запорозьке, зрікаючись усіх протекторів (Москви – В. Г.), добровільно повертається до свого власного пана <...> гарантується, що ніхто не буде чинити помсти ні козацтву, ні окремим особам...». Скасовувалися всі кадуки (конфіскації), проголошені на козаків і на шляхту, що визнала протекторат Війська Запорозького. Їм поверталися їх титули та майно, скасовувалися всі рішення судів стосовно видачі підданих, звинувачених у сваволі.

Цілий блок «Пунктів» стосувався питань релігії. Йшлося про зрівняння в правах католицької та православної церкви та відновлення всіх привілеїв

останньої. Митрополиту київському і владикам луцькому та львівському надавалися місця в сенаті, а для представників названих єпископій – в люблінському трибуналі. Світські люди православного віросповідання зрівнювалися в правах з католиками. Церкви, забрані уніатами, поверталися до попередніх власників з усіма маєтностями.

Польська сторона погодилася на фактичне визнання автономних прав Війська Запорозького, Козацькій Україні підтверджувалися всі права та привілеї, зберігалися всі давні вольності та звичаї, залишалися всі прибутки. Підтверджувалася юрисдикція гетьмана на всій підпорядкованій йому території. Зазначалося, що всі уряди й сенаторства в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах (на території де поширювався суверенітет Війська Запорозького) можуть роздаватися виключно шляхті грецького віросповідання.

Позитивними бачаться й пункти, що стосувалися розвитку освіти на українських землях. У Києві передбачалося відкриття шкіл з тими ж привілеями й імунітетами як краківська академія. Заборонялося відкривати єзуїтські школи та колегіуми.

Водночас, пункти містили гарантії повернення всім власникам майна, втраченого з 1648 р. Це неодмінно мало б призвести до конфліктів між шляхтою, що мала до революції маєтки на території козацької України та їх новими власниками⁴⁶.

М. Грушевський, даючи оцінку домовленостям між Беневським і Тетерею, відзначав, що «... домагання Виговського начисто кастровано <...> Не тільки вичеркнено всяку «удільність» України, «Велике князівство Руське», але й вимежування козацької території: «пункти» повертали назад навіть від зборівських пактів»⁴⁷. Гадається, не слід бути настільки категоричним, оскільки, це була лише попередня домовленість, рамковий документ, який потребував подальшого доопрацювання сторонами переговорного процесу, що й продемонстрував текст Гадяцької угоди. На той час не можна було розраховувати на більш суттєві поступки від польської сторони. Звичайно, дана угода потрібна була Варшаві, але там добре розуміли і те, що, перебуваючи у критичному внутрішньо- та зовнішньополітичному становищі, козацька Україна ще більше зацікавлена не лише у завершенні війни з Польщею, а й в отриманні в особі останньої союзника проти Москви.

Відтак, можна оцінити як доволі позитивні українсько-польські домовленості весни – початку літа 1658 р., як такі, що створювали перспективу для подальших переговорів. Водночас вони суттєво впливали на подальший розвиток польсько-російських стосунків, як і ситуації в козацькій Україні. Фактично і у Варшаві, і у Москві козацька Україна продовжувала розглядатися в якості головного «козиря» в боротьбі за домінування в регіоні ЦСЄ. З огляду на позицію гетьманського уряду та результати української політики, яка активно здійснювалася супротивниками, і царські, і королівські урядовці формували свою позицію напередодні віленських переговорів 1658 р.

Примітки:

- ¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – С. 286.
- ² Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ (далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1852. – Т. 3. – Р. 3. – С. 181-183.
- ³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – LL., nr. 33. Informatia z Ukrainy od Commissarów JKМci Anno Domini. – S. 79-80; ПВК. – Т.3. – Р.3. – С. 220; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – S. 59.
- ⁴ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 220.
- ⁵ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 59.
- ⁶ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 221-225.
- ⁷ Там само. – С. 161-173.
- ⁸ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 63.
- ⁹ Ibid. – S. 65.
- ¹⁰ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. Szkiców historycznych. Serya VI. – Lwów: Księgarnia wydawnicza H.Altенberga, 1922. – С. 63.
- ¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 287.
- ¹² Там само. – С. 299-302.
- ¹³ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 62.
- ¹⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 294.
- ¹⁵ Там само. – С. 312-313.
- ¹⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 67.
- ¹⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. 3. – С. 344.
- ¹⁸ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – Czart). 399. S. Beniewski do króla. – S. 255; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 60; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – С. 538-540; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 307-308.
- ¹⁹ ПКК. – Т.3. – С. 305; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 310-311.
- ²⁰ Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссией (далі – АЮЗР). – СПб.: Тип В. В. Платц, 1873. – Т. 7. – С. 207-208.
- ²¹ Там само. – С. 195.
- ²² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) // Б. Н. Флоря. – М.: «Индрик», 2010. – С. 330.
- ²³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 196, 226; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 182-183.
- ²⁴ АЮЗР. – Т. 7. – С. 208, 227; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią.

Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S. 53.

²⁵ АЮЗР. – СПб.: Тип. А. Катанскаго и К⁰, 1892. – Т.15. – С. 162; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 188.

²⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 225, 235.

²⁷ Там само. – С. 242.

²⁸ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 254-259; ПКК. – Т. 3. – С. 297-300; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. – S. 69.

²⁹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 65-66.

³⁰ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 264.

³¹ Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu. – Kielce, 1996. – S. 94-95; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 66; ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 217; ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 235.

³² Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668 /

³³ Zebrala I opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. – Т. I (1648–1660). – Wrocław-Warszawa: «Volumen», 1989. – S. 213-219.

³⁴ Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 1. – S. 328-329.

³⁵ Акты, издаваемые комиссией, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. – Вильно, 1909. – Т. 34. Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654–1667). – С. 125.

³⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 71.

³⁷ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 63.

³⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 317.

³⁹ Czart. – 388. – S. 383; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S.545-546. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 319.

⁴⁰ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. – Львів: Вид-во АН України, 1994. – С. 76-82.

⁴¹ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 543; Czart. – 388. – S. 445; Герасимчук В. Матеріали... – С. 76-82.

⁴² Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 543; Czart. – 388. – S. 445; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 319-322.

⁴³ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 131-132, 554-560., Czart. – 387. – k. 31.

⁴⁴ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 73, 130-132, 559.

⁴⁵ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С.277; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. – S.70.

⁴⁶ Герасимчук В. Матеріали... – С. 85-87.

⁴⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 325-327.

Volodymyr Gazin. On the way to Hadiach. In geopolitical triangle: Chyhyryn –

Moscow – Warsaw. The policy of Poland, Muscovite State and cossack Ukraine at the stage of preparation of the Polish-Ukrainian agreement in 1658 was analyzed in the article. The attention was paid to the factors that prompted Chyhyryn and Warsaw to find a compromise that would give the opportunity to stop the continued opposition, the political struggle (especially in authority circles of Rich Pospolyta) around the issue of agreement with Ukraine, a vision of the future agreement and its key principles by Hetman's Ivan Vyhovsky government. Moreover the author outlines the impact of Moscow on the development of the then Ukrainian-Polish relations.

Key words: Hadiach agreement, Rich Pospolyta, Zaporozhian Host, Moscow state, «Ukrainian issue» negotiations.

Отримано: 24.04.2015 р.

УДК 94 (437.1/2): 328 «11/18»

Руслан Постоловський

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Руслан Постоловський. Формування традицій парламентаризму в чеських землях. У статті розглядаються чинники, які вплинули на формування сучасного чеського парламентаризму. Автор на основі аналізу чеської політичної історії XII–XIX ст. доходить висновку, що демократичним підґрунтям для формування традицій парламентаризму в Чеських землях стали парламентські способи боротьби в чеській політиці, участь в роботі Чеського провінційного сейму та формування інституту політичних виборів.

Ключові слова: парламентаризм, Чехія, сейм, конституція, вибори.

Руслан Постоловский. Формирование традиций парламентаризма в чешских землях. В статье рассматриваются факторы, которые повлияли на формирование современного чешского парламентаризма. Автор на основе анализа чешской политической истории XII–XIX вв. приходит к выводу, что демократическим основой для формирования традиций парламентаризма в Чешских землях стали парламентские способы борьбы в чешской политике, участие в работе Чешского провинциального сейма и формирования института политических выборов.

Ключевые слова: парламентаризм, Чехия, сейм, конституция, выборы.

Зародження сучасного парламентаризму в Чеських землях припадає на період власних початків чеської політики XIX ст. Тим не менше, не варто ігнорувати довгу і багату традицію чеських сеймів.

Насамперед визначимо, що, на думку польського історика С. Русоцького, протягом XII–XV ст. чітко окреслилась тенденція розвитку демократичних